

РОЗДІЛ 8 УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.15.35>

МІФ ПРО УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ БАРОКО

THE MYTH ABOUT THE UNIVERSALITY OF THE BAROQUE

Білоус Б.П.,

*orcid.org/0000-0001-6108-5827**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри теоретичної і практичної лінгвістики
Державного університету «Житомирська політехніка»*

У статті розглядаються міркування літературознавців про українське літературне бароко, зокрема аналізується твердження Д. Чижевського та деяких його послідовників про універсальність бароко. До основних елементів універсальності вони віднесли «синкретичність», а також «синтетичність», маючи на увазі «синтез культури середньовіччя та Ренесансу». Автор статті констатує, що останнім часом у трактуванні універсалізму барокового стилю відбулася певна трансформація: йшлося не так про універсальність світогляду, стилю, як про його здатність створювати універсальну картину світу (Богдана Криса, Леонід Ушкалов). Найбільше про «універсальну картину світу» у творчості письменників українського бароко писав Валерій Шевчук у «Музі Роксоланській». Він вважає, що ця тема має концептуальне значення і є ключем до розуміння барокових мистецьких структур, тобто поетики цього стилю. Автор статті переглядає усталену думку про «універсальну картину світу» у бароковому мистецтві, вважаючи, що у цьому формулюванні відображається певна ідеалізація бароко. На його думку, література жодної епохи не може дати універсальної картини світу, а бароко, як і кожен інший стиль або тип творчості, по-своєму заангажоване, однобічне. Уявлення про універсалізм бароко спростовують літературні твори, які з'явилися в Україні протягом XVII – XVIII ст. У статті розглядаються вірші Данила Братковського, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Климентія Зіновієва, козацькі літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, «Мандри» Василя Григоровича-Барського. Зроблено висновок про те, що ідея про універсальність бароко виявилася міфом, який намагалися деякі дослідники цієї епохи і цього стилю розгорнути у своїх наукових розвідках. У статті автор стверджує, що будь-який стиль чи тип творчості не може претендувати на універсальність, маючи певні смислові і художні доміанти, які здатні зображувати дійсність і творити «картину світу» лише зі свого погляду, зі своїх методологічних позицій. Бароко у цьому розумінні не становить собою винятку, то наближаючись, то віддаляючись від універсального зображення світу.

Ключові слова: бароко, універсальність, картина світу, доміанта, стиль.

The article considers the opinions of literary critics on the Ukrainian literary baroque, in particular, analyzes the statement of D. Chyzhevsky and some of his followers about the universality of the baroque. Among the main elements of universality, they included "syncretism" and "syntheticity", meaning "synthesis of the culture of the Middle Ages and the Renaissance". The author of the article states that recently in the interpretation of the universalism of the Baroque style there has been a certain transformation: it was not so much about the universality of worldview, style, as its ability to create a universal picture of the world (Bohdana Krysa, Leonid Ushkalov). Valery Shevchuk wrote the most about the "universal picture of the world" in the works of Ukrainian Baroque writers in the Muse of Roksolanska. He believes that this theme has a conceptual significance and is the key to understanding the Baroque art structures, ie the poetics of this style. The author of the article reconsiders the established idea of a "universal picture of the world" in Baroque art, believing that this formulation reflects a certain idealization of the Baroque. In his opinion, the literature of any epoch cannot give a universal picture of the world, and baroque, like any other style or type of creativity, is in its own way biased, one-sided. The notion of Baroque universalism is refuted by literary works that appeared in Ukraine during the XVII – XVIII centuries. The article examines the poems of Danylo Bratkovsky, Lazar Baranovych, Ivan Velychkovsky, Klymenty Zinoviev, Cossack chronicles of Samovydet, Hryhoriy Hrabynka, Samiil Velychko, "Travels" by Vasyi Hryhorovych-Barsky. It is concluded that the idea of the universality of the Baroque turned out to be a myth, which some researchers of this era and this style tried to develop in their scientific research. In the article, autor argues that any style or type of creativity cannot claim universality, having certain semantic and artistic dominants that are able to depict reality and create a "picture of the world" only from their point of view, from their methodological positions. Baroque in this sense is no exception, then approaching, then moving away from the universal image of the world.

Key words: baroque, universality, picture of the world, dominant, style.

Постановка проблеми. Українське літературне бароко активно і продуктивно досліджується впродовж останніх тридцяти років.

У процесі різнопланових студій виникли і певні стереотипи щодо тлумачення цього стилю. Один із них – твердження про універсальність бароко.

Це твердження потребує сьогодні перегляду, оскільки у світовому літературному бутті не було і немає універсальних стилів, тому з цього погляду варто ретельніше придивитися і до барокового стилю, який був наявним в українській літературі XVII – XVIII ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вперше про універсалізм бароко написав Дмитро Чижевський у незавершеній праці «Український літературний барок» (Прага, 1942), зокрема у нарисі «До проблем бароко». Там зазначено: «Бароко – останній великий стиль, всеохопливий, всепроникливий! І тим більш дивно, що так довго не помічали цього *універсального* стилю поза межами пластичних мистецтв» [6, с. 331–332]. Справді, перші дослідники бароко (Якоб Буркгардт, Корнеліус Гурліт, Генріх Вельфлін) не вели мову про універсалізм цього стилю в європейському мистецтві, зокрема й у словесному.

Тему бароко як універсального стилю Д. Чижевський розвинув далі у своєму нарисі, виділяючи «основні елементи, які характеризують цей стиль». До них він відніс «синкретичність, в якій зростається в єдність різноманітне, що виходить не з одного чи нечисленних пунктів погляду, а з багатьох», а також «синтетичність», маючи на увазі «синтез культури середньовіччя («готики») та Ренесансу» [6, с. 333–334]. Учений вказує і на такі ознаки бароко, як «динаміка», «антитетика» (особлива прихильність бароко до антитези), «символізм», імпресіонізм («засіб справити враження на людину тої доби»), «театральність», «дивний ілюзіонізм», «гра». Однак «одна з найяскравіших рис» бароко – «універсалізм», який вбачається і в «системі антитетичних елементів, які з легкістю охоплюють всю різноманітність буття» і мають свою «ієрархію», і у «всеприсутності» («логічної та методологічної»), і в мисленні, світогляді «людини бароко», складної й неодноманітної [6, с. 336–340].

Афішуючи універсалізм бароко, Д. Чижевський часом суперечить сам собі. Зокрема, це стосується трактування мислення «людини бароко»: «Широкі «композиції» філософічних систем заповнені *почасти* лише ілюзорними посталями», схеми «пансофічних» концепцій є лише каталогами тем, нерозроблених та неосвітлених належно <...> Єдність світогляду часто залишалась лише вимогою, що її філософ ставив сам собі, не досягаючи її та навіть до неї не наближаючись. Схематизм спотворював часто той матеріал, що до схем вливався або втискувався» [6, с. 341].

В уявленні людини бароко, вважав Д. Чижевський, світ позбавлений «всеосяжності,

різнобічності, узагальнення» (так із латини перекладається слово *universalis*), і це автор нарису про бароко усвідомлює, адже пише: «Гра проривається в усі плани реформ світу, такі численні в часи бароко, – *почасти* це плани напевно невиконні, нездійсненні, а іноді весь план є мрія, в якій важко провести межу між самообманом, містифікацією та серйозною спробою змінити дійсність» [6, с. 341]. Отже, тоді вести мову про «всеосяжність», «всеприсутність», зрештою, «універсалізм» бароко нелогічно, суперечливо, невмотивовано.

Втім, ідея Д. Чижевського про універсалізм бароко була підхоплена пізніше українськими літературознавцями, які досліджували цей стиль вже тоді, коли бароко перестало бути заборонею темою в Україні.

Однак у трактуванні універсалізму барокового стилю відбулася певна трансформація: йшлося не так про універсальність світогляду, стилю, як про його здатність створювати *універсальну картину світу*. Аналізуючи українську поезію XVII – XVIII ст., Богдана Криса констатує, що «відбувається процес відкриття того універсального сенсу, який відповідає *універсальному образіві світу*» [3, с. 205]. Леонід Ушкалов також не оминає нагоди сказати про універсалізм бароко, посилаючись на Д. Чижевського: «Перейняте своєрідною *універсалістською настановою*, барокове письменство напрочуд «природно обіймає найрізноманітніші за настроєм та стилем твори, від профетичних та профанічних та навіть порнографічних» [5, с. 160].

Найбільше про «універсальну картину світу» у творчості письменників українського бароко писав Валерій Шевчук у «Музі Роксоланській» (книга друга, 2005). Він вважав, що «тема ця має концептуальне значення і є до певної міри ключем до розуміння барокових мистецьких структур, тобто поетики цієї стильової течії» [7, с. 38]. За В. Шевчуком, універсальна картина світу має два виміри: «макрокосм (опис Землі, планет, країн, природи та її явищ, тваринного та рослинного світу) і мікрокосм (людина з її вадами та достоїнствами, з непримиренною боротьбою у ній цих начал, про життя, смерть і заняття людини)» [7, с. 38]. Варто зауважити, що така картина світу притаманна загалом для літератури будь-якого стилю, зокрема і для літератури Середньовіччя та Відродження, які передували добі Бароко. Однак В. Шевчук концентрує увагу на стилі бароко і виділяє у бароковій картині світу утопічні уявлення, відображені у творах, уявлення про пекло і рай, змалювання «візерунку цнот» окремої людини, опис усіх можливих «людських

умілостей», «християнських божеств», явищ природи, елементів світобудови, розповідь про героїв (святих, історичних осіб), персоніфікацію «достойностей і гріхів» земної людини тощо [7, с. 39–44]. Враховуючи усе назване, можна зробити висновок про те, що стиль бароко синтезував середньовічні та ренесансні уявлення про світ і людину, що перегукується із тезою Д. Чижевського, але що тут є від бароко, а що від інших епох – питання залишається відкритим.

Не всі учені, які досліджували бароко, перейнялися темою універсальності цього стилю. Наприклад, архієпископ Ігор (Ісіченко) у своєму підручнику «Історія української літератури: епоха Бароко XVII – XVIII ст.» (2011) серед властивих бароковому стилю ознак не називає універсальність, натомість пише про суб'єктивність, динамізм, символізм, метафоричність, концептизм, театральність, ерудованість автора, особливі барокові коди [2, с. 28–31] (всі ці ознаки враховані, опрацьовані та проілюстровані у численних статтях, монографіях, дисертаціях українських науковців протягом останніх трьох десятиків літ). Про універсальність бароко тут не йдеться.

Постановка завдання. Слід було б поміркувати (і, можливо, переглянути усталену думку) про «універсальну картину світу» у бароковому мистецтві. У цьому формулюванні відображається певна ідеалізація бароко, надання йому якоїсь супер-риси. Різноманіття, всеосяжність, загальність (універсальність) передбачає структурну єдність, певну системність, цілісність (єдність різноманітностей), але ж бароко – це світ, який «розглядається по частинах», бо він не цілісний, він не просто різний – він розрізнений, то чи можлива універсальна картина світу? На мій погляд, література жодної епохи не може дати універсальної картини світу, а бароко, як і кожен інший стиль або тип творчості, по-своєму заангажоване, однобічне, відтак може тільки нав'язати нібито універсальне бачення світу.

Виклад основного матеріалу. Коли мова заходить про універсальність бароко, то виникає питання, яке можна розглядати принаймні у двох площинах.

По-перше, цей універсальність мислиться як максимально можливий набір художніх засобів, покликаних зображувати дійсність. Виходить, що художній арсенал бароко наскільки багатий і різноманітний, що ні до нього, ні після нього література не мала спроможності зображувати світ, як це вдається робити бароковому типу творчості (стилю). Здається, саме таку властивість бароко мав на увазі Д. Чижевський та апологети цієї ідеї.

По-друге, універсальність стосується тематичного зображення світу («універсальна картина світу»), що демонструє В. Шевчук. І тут ідеться не так про художні засоби зображення, як про зображення світу і людини, причому це зображення претендує на всеосяжність і загальність. У такому разі світ, а в ньому людина постають у всій повноті свого вираження та проявів.

Проте якщо взяти обидві площини у трактуванні універсальності бароко, то все одно не будемо мати чіткої відповіді на питання: а що таке універсальність бароко? І чи взагалі можна знайти таку відповідь?

Уявлення про універсальність бароко спростовують літературні твори, які з'явилися в Україні протягом XVII – XVIII ст. Звернімося до поезії цього часу, яку зазвичай найчастіше пов'язують зі стилем бароко. Знаковим явищем у цьому сенсі є збірка віршів «Світ, розглянутий по частинах» Данила Братковського. Є тут один такий характерний для смислової і художньої концепції всієї збірки вірш:

*Ой що за диво діється на світі,
Що тому смішки, тому сльози лити,
Один здоровий, а інший хворує,
Один щасливий, а інший горює,
Той волає з болю, той радість голосить,
Той їсть паштети, а той хліба просить,
Той спить на перинах, той кров розливає,
Той в красних шатах, той в гною конає.
Осягнули б світу трагедію люди,
Коли б предивне приключилось чудо:
Убрані й голі, здорові і хворі,
П'яні й голодні, веселі і в горі,
Коли б всі разом зійшлись в одній хаті –
Що світ предивний, усім стало б знати*

[4, с. 341] (адаптація В. Кречотня).

Найперше, що впадає в око у цьому вірші, він побудований на антитезах. Прихильники універсальності барокового стилю чи універсальності картини світу не раз відзначали, що бароко властива антитестика, за допомогою якої зводяться протилежності у певну єдність, а це є, мовляв, ознакою універсальності у зображенні світу і людини. Проте поет не створює цілісну, загальну, всеосяжну картину світу, а ніби розглядає його по «частинах», котрі мають як позитивний, так і негативний смисл. У вірші таки присутня настанова на єдність, універсальність зображеного світу, але вона тільки припускається, вона практично неможлива, тому й виражена умовним способом: «Коли б всі разом зійшлись в одній хаті...». Пізнання універсальності світу можливе лише за певної, ілюзорної умови, але нездійсненне, тому най-

кращий спосіб – розглянути його по частинах, розрізаних між собою. Так, світ множинний, великий, не пізнаний до решти, і людині його осягнути неможливо, тобто вона не здатна осягнути світ в його універсальній єдності, яка, можливо, існує, але для пізнання недоступна.

Лазар Баранович спробував зобразити узагальнену картину світу через осмислення універсальності часу, застосувавши улюблену для бароко антитестику:

*Є час для всього, мудрі так казали,
Котрі на світі добре все пізнали.
Час народиться, смертний час чатує,
Бог забере в нас, Бог нас обдарує.
Час плачу сміху, час будинки ставить,
Час їх валити, час мовчати, час править.*

*Постити, їсти, спати час, кохати –
На все у світі треба час свій мати.*

*Тобі як, Боже, час ми повертаєм –
Час не марнуєм, а про себе дбаєм.*

Час сей зверни на добру вічність, Боже,

Поки нам вічність думку не тривожить
[4, с. 298] (адаптація О. Крекотень).

Ця варіація на одну з тем проповідей Екклесіаста (3:1-8), у якій Лазар Баранович по-своєму тлумачить час як універсальну людського буття, але не пропонує читачам універсальної картини світу, бодай і барокової. Скоріше за все, йдеться тут про різноманіття і суперечливість буття людини, про вимушене сприйняття «марного світу», у якому людина живе, дбаючи передусім про себе, допоки «вічність думку не тривожить», тобто коли не думає про смертний час. Маємо строкату «картину світу» людського, але не всього світу (природи, космосу), все замикається на «космосі» людського буття, яке неодмінно завершиться, якщо навіть не перейматися такою думкою. Той інший світ, у якому живе людина, трактується у кількох віршах «Лютні Аполонової» Лазаря Барановича як руїна, що асоціативно в'яжеться із «великою руїною» України у другій половині XVII ст. Отже, виходить, що зображений ним світ не універсальний, не гармонійний, а зруйнований тими ж людьми, у серці і душі яких народилася руїна, прагнення до руйнування.

Спробу осягнути людський світ як універсальне поняття здійснив Іван Величковський у циклі «Минути» (книжечка «Зегар з полугарком...»). Поет перераховує чимало різноманітних, часто протилежних за семантикою «елементів» людського буття («младенчество, отрочество, юношество, мужество, старчество», «слава, багатство, честь, п'янство, гордость, пиха», «хвороби, переслідування, мученія, біди,

скорби, обиди, рани» тощо [4, с. 320 – 321], які так чи інакше пов'язані із плінністю часу, станом людини, обставинами її життя. Цей своєрідний каталог властивостей, станів, обставин може претендувати на універсальність у тлумаченні людського життя, однак цей каталог може бути продовжений, не все у ньому враховано, і знову ж таки, як в Лазаря Барановича, тут немає «універсальної картини світу», бо світ матеріальний (природа), світ уявний (космос) тут відсутні.

Климентій Зіновій, можливо, найбільше своїми віршами претендує на всеохопність у зображенні світу людей, бо писав на різноманітні теми, чим і вирізняється з-поміж поетів барокової доби. Здавалося б, немає такої теми із людського побуту і праці, яку б пропустив Зіновій (чого варті лише цикл про ремесла, де йдеться про півсотні професій). Дослідники творчості поета не без підстав називали його вірші «енциклопедією» давно минулого часу (кінець XVII – початок XVIII ст.). І все ж із його доробку випало чимало тем, які стосуються як релігійної, так і світської сторін людського буття, поет цурається описів природи, роздумів про всевіт, не прагне до філософських узагальнень. Зміст його віршів розчинається здебільшого у побуті, часом піднімається до певних узагальнень у розумінні багатства і бідності (наприклад, «О багатстві і о нищеті», «О убогих і о багатих» та ін.), але це не універсальна картина світу, а спроба описати те, що автор пізнав, будучи мандрівним монахом.

І в прозових творах XVII – XVIII ст. не знаходимо «універсальної картини світу» (певний виняток становить хіба що філософська система уявлень про світ і людину у трактатах Григорія Сковороди). Козацькі літописи (Самовидець, Григорій Грабянка, Самійло Величко) зобразили історичні події в Україні протягом кількох бурхливих десятиліть (переважно друга половина XVII ст.), але це не вся, не повна історія України, а лише її «козацька» частина. Можна погодитися з тим, що ті літописи подали в цілому грандіозну картину боротьби українців за свободу і незалежність, однак значна частина побутового, матеріального життя звичайних селян випала з цієї картини.

Продуктивну спробу осягнути світ в усій його різноманітності подав Василь Григорович-Барський у своїх «Мандрах», розповідаючи про чвертьвікову подорож по країнах Європи, Близького Сходу, Північної Африки, розповідаючи систематично про географію, історію, побутування різних релігій, архітектурні споруди, різноманітні місцевості, але його мандрівка, як і вся

розповідь, оповіті не так ідеєю пізнання світу, як прагненням реалізувати свої духовні наміри у досягненні Святої Землі. Цілеспрямовано тяжіючи до християнських святинь і зосереджуючись на їх описах, В. Григорович-Барський захоплюється передусім розмаїттям і поліфонічністю світу, який відкривається перед ним у часово-просторових вимірах. Мандрівникові не властива, як паломникам попереднього періоду, вибірковість у зображенні побаченого, почутого, пережитого – він нагромаджує у своїх записках найрізноманітніший матеріал, від чого твір перетворюється на химерний резервуар, з якого можна почерпнути відомості як світського, так і релігійного характеру. Громіздкі інформативні ряди, чергування загального плану зображення із сумлінним опрацюванням деталей, нарощення основних повідомлень за рахунок дрібних фактів, намагання сти-

лістично пов'язати і поєднати все, що заноситься у твір, – все це надає «Мандрям» барокової вишуканості та багатства форм [1, с. 733–747].

Можливо, саме цей автор був найближчим у своєму творі до того, щоб засвідчити «універсальну картину світу», зобразити час і простір, які найбільше виражають таке поняття.

Висновки. Ідея про універсальність бароко виявилася міфом, який намагалися деякі дослідники цієї епохи і цього стилю розгорнути у своїх наукових розвідках. Будь-який стиль чи тип творчості не може претендувати на універсальність, маючи певні смислові і художні доміанти, які здатні зображувати дійсність і творити «картину світу» лише зі свого погляду, зі своїх методологічних позицій. Бароко у цьому розумінні не становить собою винятку, то наближаючись, то віддаляючись від універсального зображення світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус П. Мандрівка до цілющих джерел: післямова. *Василь Григорович-Барський. Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік* / пер. з давньоукр. П.В. Білоуса. Київ, 2000. С. 733–747.
2. Ісіченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури : епоха Бароко XVII – XVIII ст. Львів – Харків – Київ. 2011. 568 с.
3. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII–XVIII століть. Львів, 1997. 216 с.
4. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ, 1987. 608 с.
5. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків, 2001. 221 с.
6. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. Київ, 2003. 576 с.
7. Шевчук Валерій. Муза Роксоланська : у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2005. 728 с.